

משה ומרדכי – עיון בפירוש מהר"ל למגילת אסתר

אורית רמון

סיפור מגילת אסתר מציג תיאור חי של חצר המלך אחשוורוש, שריו ויועציו. רבים מפרשני המגילה היהודים באירופה, בימי הביניים ובראשית העת החדשה נשענו על תיאור שלטונו וחצרו של אחשוורוש, בבואם לבחון ולהביע דעה על אופן תפקודה של מערכת השלטון בארצות שחיו בהן. חלק מן הפרשנים בחנו בעזרת סיפור המגילה את מערכת היחסים שבין השלטון הנוצרי לבין הקהילה היהודית.¹

גם מהר"ל² התייחס בפירושו למגילת אסתר³ למציאות ההיסטורית שבה חי: אחשוורוש, על פי פירוש זה, הוא בן דמותו של הקיסר ההבסבורגי רודולף השני, ממלכתו – 'שבע ועשרים ומאה מדינה' – היא האימפריה ההבסבורגית ושושן הבירה היא פראג, המאוכלסת בבני תרבויות ולאומים שונים. בפירושו תיאר מהר"ל את האימפריה ואת מנגנוני השלטון ההבסבורגיים, ביקר אותם ומתוך בחינתם פיתח גם מודל לסדר מדיני ראוי. על פי תפיסתו זו, יציבות וסדר עולמיים יושגו רק במסגרת אימפריה המורכבת מקהילות לאומיות-דתיות נפרדות. השלטון

* ברצוני להודות לד"ר אבריאל בר-לבב מן האוניברסיטה הפתוחה שקרא את המאמר, העיר והאיר.

1 B.D. Walfish, *Esther in Medieval Garb*, N.Y. 1993, pp. 108-120, 143-155, 161-169, 182-199

2 מהר"ל נולד בפוזן ב-1512 או ב-1520. על ארבעים שנותיו הראשונות לא ידוע כמעט דבר, פרט לנישואיו לפעריל, בת ר' שמואל מפראג. ב-1553 הוא קיבל את משרת הרבנות במורביה, ושם כיהן כעשרים שנה. מ-1573 ניסה מהר"ל להתמנות לרבנות פראג. הוא נדחה פעמיים ומונה רק ב-1597. הוא נשא במשרה עד מותו בשנת 1609. ראו למשל: א' גוטסדינר, **הארי שבחכמי פראג**, ירושלים תרצ"ח, עמ' טו-לח, נב-סח, פד-צה.

3 החיבור 'אור חדש' ראה אור לראשונה בפראג 1600. כל ההפניות בגוף המאמר הן לספרו של מהר"ל, **אור חדש**, בני ברק תשל"ב. את הציטוטים השוויתי למהדורת פראג ש"ס.

באימפריה צריך להיות בידיו של מלך ריכוזי, שתפקידו, בין היתר, להבטיח חירות דתית לכל נתיניו. במסגרת תאוריה זו הגדיר, כמובן, מהר"ל גם את מקומה של הקהילה היהודית כחלק אינטגרלי של המערכת הפוליטית והחברתית הכללית.⁴

כמו תיאורי חצר המלכות והמלך, גם תיאורי דמותו ופועלו של מרדכי היו אמצעי ביד הפרשנים היהודיים בימי הביניים ובראשית העת החדשה, לדיון במנהיגים יהודיים בני זמנם ובעקבותיהם במנהיגות בכלל.⁵ גם מהר"ל בחן את מנהיגותו של מרדכי במסגרת פירושו לאסתר ב, ה' איש יהודי היה בשושן הבירה ושמו מרדכי בן-יאיר בן-שמעי בן-קיש איש ימיני'. כאן הציג ופירש מהר"ל, במקוטע ולא בסדר המקורי, גם את דברי המדרש (אסתר רבה ו ב), המקביל את דמותו של מרדכי לדמותו של משה.⁶

משה ומרדכי

חז"ל במדרש אסתר רבה, ובעקבותיהם מהר"ל, ציינו את מרכיבי הדמיון בין שתי הדמויות – משה ומרדכי. שני האישים הוגדרו כ'איש'. כתב מהר"ל: 'איש יהודי היה בשושן הבירה – איש מלמד שהיה מרדכי שקול בדורו כמשה בדורו דכתיב (במדבר יב ג) "והאיש משה ענו מאד"' (קט ע"ב).

ועוד כתב על פי המדרש: 'מה משה עמד בפרץ? דכתיב (תהילים קו כג) 'ויאמר להשמידם לולי משה בחירו עמד בפרץ' וגו', אף מרדכי. כן דכתיב "דורש טוב לעמו" (קט ע"ב) – שני האישים סייעו לעמם; זה 'עמד בפרץ' וזה 'דרש טוב לעמו'. שני הביטויים מוצגים כביטויים נרדפים, ומהר"ל עוד הוסיף על דברי המדרש וקשר את שניהם: 'משה נחשב איש כי שם איש נאמר על מי שהוא זריז מאוד מאוד וכאשר באה פרצה אחת והוא עומד כנגד זה בכוח שלו, זה נקרא איש. כמו שעשה מרדכי שעמד בפרץ לכך נקרא איש יהודי' (קט ע"ב).

4 א' הירט-רמון, "שבע ועשרים ומאה מדינה" – מציאות פוליטית והגות מדינית ב"אור חדש" – פירוש מהר"ל למגילת אסתר, עבודת מוסמך, ירושלים תשס"ה.

5 וולפיש (לעיל, הערה 1), עמ' 172-177.

6 שיטתו של מהר"ל ביחס לדברי חז"ל בכלל ולאגדה בפרט נדונה במקומות אחרים. ראו למשל: J. Elbaum, 'Rabbi Judah Loew of Prague and his Attitude to the Aggadah', *Scripta Hierosolymitana* 22 (1971), pp. 28-47

באופן כללי ניתן לומר כי מהר"ל ראה בדברי חז"ל חלק בלתי נפרד של הטקסט המקראי, ולכן הם ראויים לפירוש כמותו.

ועוד: 'יהודי? למה נקרא שמו יהודי והלא ימיני הוא? אלא לפי שייחד שמו של הקב"ה כנגד כל באי עולם. הדא הוא דכתיב (אסתר ג ב) "לא יכרע ולא ישתחוה" (אסתר רבה, ו ב); והוסיף מהר"ל על דברי המדרש: 'ולפי שייחד שמו של הקב"ה נקרא יהודי כלומר יחידי [...] כי הה"א בשם יהודי במקום ח' ונעשה יחידי, זה שמיחד שמו יתברך וכופר בע"ז. הוא יחידי כלומר שהוא מייחד שמו נגד כל העולם' (קט ע"ב-קי ע"א). לפיכך יש מרכיב נוסף בדמיון שבין שני האישים: שניהם עמדו יחידים כנגד כל באי עולם וכפרו בעבודה זרה. מדרש אסתר רבה הדגיש את ייחוד שם אלוהים על ידי מרדכי, ואילו מהר"ל הוסיף על פי מסכת מגילה של התלמוד הבבלי (יג ע"א) את כפירתו בעבודה זרה.

מלבד המאפיינים האלה, הוסיף מהר"ל בהמשך תיאור דמותו של מרדכי מרכיב נוסף בדמיון בינו ובין משה: בפירוש לאסתר ב ז, 'ויהי אומן את הדסה' הוסיף מהר"ל את המדרש מבראשית רבה (ל ט) שבו נטען כי כמו שמשה (ונוח ויוסף) 'זן ופירנס את ישראל ארבעים שנה במדבר' היה מרדכי 'זן ומפרנס' את אסתר (קטו ע"א).

את ההשוואה בין מרדכי למשה, שהחלה בדברי המדרש 'שהיה מרדכי שקול בדורו כמשה בדורו', סיכם מהר"ל וכתב: 'וכמו שהיה משה צורת ישראל כך היה מרדכי צורת ישראל' (קיא ע"ב).

השימוש שעשה מהר"ל בדברי חז"ל הדנים בדמיון בין מרדכי למשה רחב יותר מהשוואה זו,⁷ אולם נראה כי בפירושו לאסתר ב, ה, הפסוק המציג את מרדכי כאיש יהודי בשושן הבירה, מטרת ההשוואה אחת: לבחון את דפוס ההנהגה של שני האישים – שני מנהיגים יהודיים שפעלו בסביבה זרה.

7 בבחינה של מדרש אסתר רבה, למשל, ניתן לראות כי מצוין בו מאפיין נוסף של הדמיון בין שני המנהיגים, שמהר"ל בשלב זה של פירושו התעלם ממנו. במדרש נכתב: 'מה משה לימד תורה לישראל, דכתיב (דברים ד) ראה למדתי אתכם חקים ומשפטים אף מרדכי כן דכתיב דברי שלום ואמת וכתיב (משלי כג) אמת קנה ואל תמכור' (אסתר רבה ו ב). לנושא זה פנה מהר"ל במקומות אחרים ודן בקבלת התורה שבעל פה בימי מרדכי (מה ע"א-מז ע"ב). הוא דן גם בהיותם של משה ומרדכי 'מן התורה' וחלק מן התכנית האלוהית לעולם כפי שהיא מובאת בתורה (נ ע"א-נא ע"א), ועוד.

כמו בכל פירושו למגילת אסתר, שנכתב, כאמור, מתוך זיקה ישירה למציאות החברתית-הפוליטית שבאימפריה ההבסבורגית, עשה מהר"ל גם בנוגע לדמותו של מרדכי שימוש בהיכרותו עם חצר הקיסר בפראג. למעשה, הוא הציג את מרדכי כיהודי-חצר, כפי שתפקיד זה נתפס במרכז אירופה למן המאה השש עשרה.⁸

עוד נראה כי מהר"ל לא תיאר יהודי-חצר סתם אלא את מרדכי מייזל (1528 – 1601) – ברפולוגתא, ידיד מהר"ל ודמות מרכזית בפראג היהודית והנוצרית כאחת.⁹ 'ר"ל', כתב מהר"ל על מייזל 'שהיה מרדכי איש מסוים וניכר בכל הכרך אף שהיה בין האומות ושושן כרך גדול היה ושם היו חשובים וגדולי המלכות מאוד מ"מ היה ניכר ונודע מרדכי' (קיא ע"ב).¹⁰

אפשר לשער כי ההקבלה שפיתח מהר"ל בין מרדכי ומשה, כפי שהיא נעשית במדרש, העניקה לגיטימציה למנהיגותו של מרדכי מייזל, ולפיכך גם למודל מוגדר של הנהגה יהודית בגלות. אבל גם להפך: הצגת הדמיון בין משה למרדכי מייזל השפיעה על האופן שבו בחן מהר"ל גם את מנהיגותו של משה במצרים.

8 פרשנים אחרים של מגילת אסתר בימי הביניים פירשו את תיאורי חצר אחשוורוש ואת מקומו של מרדכי בתוכה על רקע היכרות עם חצר המלוכה הספרדית (המוסלמית או הנוצרית), ראו וולפיש (לעיל, הערה 1), עמ' 172. אבן עזרא למשל תיאר את מרדכי כיועץ נאמן (ראב"ע, ויוסף אברהם, לונדון תר"י, י ב-ג, ד"ה 'וגבורתו' 'כי מרדכי'); הרלב"ג תיאר אותו כחצרן אידאלי (רלב"ג, פירוש על אסתר, ריווא די טרינטו ש"ך, תועלת י"ז, כ"ז) ויצחק ערמה כאחד 'הזקנים אשר בשער' (ר' יצחק בן עראמה, פירוש על אסתר, קושטאנדינא שכ"ח, ה ט-יג, עמ' סב). למן המאה השש עשרה היה ליהודי החצר תפקיד הכרחי בשירות המדינה ובמערכת המרכנטיליסטית שלה (כמו גם לפקידות האימפריאלית החדשה ולצבא). היה זה יהודי אינדיבידואל שנבדל מיהודי החצר שקדמו לו לא רק במגוון התחומים שבהם פעל אלא גם ביצרנות, ביזמות, ברצון העז להצליח כלכלית ועל ידי כך גם להשתלב בחברה הכללית ובעיקר בסיכון הגבוה שבו היו כרוכות כל פעולותיו. S. Stern, *The Court Jew*, Philadelphia, 1950, pp. 11-13. יהודי החצר נזכרים כבר כ-Hofjuden בחלק מתעודות המאה השש עשרה, וראו: S.W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews XIV*, NY 1969, p. 154.

9 על הקשרים בין מהר"ל ומייזל ראו: O. Muneles, V. Sadek, 'The Prague Jewish Community in the Sixteenth Century (Spiritual Life)', in: O. Muneles, J. Hefman (eds.), *Prague Getto in the Renaissance Period*, Prague 1965, p. 84.

10 בילקוט שמעוני (תתרט ט) נאמר כי למרדכי יצאו מוניטין בכל העולם. דברי מהר"ל בעניין זה ברורים הרבה יותר: מרדכי היה מפורסם בבירה, היא פראג בפירושו, אף שחיו בה בני אומות שונות והרבה אנשים חשובים אחרים.

מרדכי מייזל – יהודי־חצר

חשיבותו של מייזל נבעה מעצם היותו יהודי־חצר בחצרו של הקיסר ההבסבורגי רודולף השני.¹¹ פיתוח המנגנונים המדיניים הריכוזיים באימפריה, בד בבד עם המלחמה של בית הבסבורג בטורקים, הביאו לגידול ניכר בהוצאות הקיסר, ומייזל מימן את מסעי המלחמה של רודולף השני נגד הטורקים (בעיקר בשנות התשעים של המאה השש עשרה, שבהן אוצר המלך היה ריק). כך הוא סייע לקיסר בהגדרת יחסיו עם האצולה (הקיסר לא היה חייב להיכנע לדרישות האצולה בכל פעם שנזקק למימון הוצאות מלחמה) ובביסוס מעמדו כמגן העולם הנוצרי. הקיסר בתמורה טיפח את מייזל והעניק לו פריבילגיות נרחבות שבהן לא זכה איש לפניו: ניתנה לו הרשות לרכוב על סוס כאציל, להניף את 'דגל המלך דוד' מעל בית הכנסת שלו ואפילו הרשות להוריש את כל הונו כרצונו.

מהר"ל כתב כי ניתן היה לראות שככל שהגדיל אחשוורוש – הוא רודולף השני – את מרדכי כך התעצם גם כוחו שלו: 'ועוד יראה והיא עיקר כי אחשוורוש שהגדיל את מרדכי דבר זה היה סבה שיהיה אחשוורוש יותר גדול' (רכב ע"ב). מכאן ברור כיצד הפך מרדכי ל'איש – מסוים וניכר בכל הכרך' (קיא ע"ב).

למרות התלות ההדדית בין מרדכי ובין המלך, הדגיש מהר"ל כי אמר הכתוב 'משנה למלך ולא אמר כי מרדכי היהודי גדלו אחשוורוש מעל כל השרים כמו שכתוב אצל המן [...] כי הלשון משנה אף אם היה מרדכי תמיד אצל המלך לא היה קרוב אצלו להיות עמו אחד לשתות עמו מיינו או לאכול עמו מפת בג המלך רק היה משנה ומשונה ממנו במעשים ובתורה' (רכג ע"ב).¹² בשום פנים, ציין מהר"ל, לא יכול מרדכי להיות לגמרי יועץ המלך משום שאינו עובד עבודה זרה (קכח ע"ב).¹³ זאת למרות מאמצי המלך לשנות את השתייכותו הדתית – 'וכל מה

11 בשנת 1583 העביר הקיסר רודולף השני את חצרו מוינה לפראג.

12 שלא כפרשנים אחרים הציג מהר"ל את שמירת המצוות של מרדכי כנתון שאין עליו עוררין, ואף הוסיף כי זה הדבר שמנע ממרדכי להתקרב לגמרי אל המלך. פרשנים אחרים, גם אם אינם מבקרים את התרופפות קיום המצוות של מרדכי (כגון רש"י בפירושו לאסתר י, ג), מציינים כי זה קיים מצוות עד כמה שהיה ניתן. ראו וולפיש (לעיל, הערה 1), עמ' 174.

13 במחצית השנייה של המאה השש עשרה חובה הייתה להחזיק בדת הקתולית על מנת להתמנות לתפקיד רשמי בשירות הקיסר, וראו: R.J.W. Evans, 'The Austrian Habsburgs - The Dynasty as a Political Institution', in: A.G. Dickens (ed.), *The Courts of Europe - Politics, Patronage and Royalty 1400-1800*, London

שעשה אחשוורוש [...] רק שאמר באולי יתחבר מרדכי עם אחשוורוש להיות אומה אחת ולכך קרבו להגדיל אותו' (קפה ע"ב).¹⁴ אם כן מרדכי הוא היהודי היחיד בחצר המלכות, היחיד שמייחד את שם הקב"ה בפני מלך העולם – קיסר האימפריה ההבסבורגית.

מהר"ל גם ציין כי מייזל כמנהיג 'דרש טוב לעמו'. על פי פירושו למגילה, מרדכי ייצג את עמו והיה 'דורש טוב לעמו אצל המלך, אף כי אינו מבקש היה דורש טוב ומבקש להטיב להם בכל מה שאפשר להטיב. ודובר שלום לכל זרעו, ודבר זה ר"ל שהיה מדבר הטוב על זרע עמו ישראל דהיינו על הכלל והיה מספר שבח שלהם' (רכב ע"ב). 'שהיו יראים האומות לעשות דבר רע ליהודים מפני כי מרדכי שהוא ג"כ יהודי משנה למלך' (רכג ע"ב). ואפילו על השרים הטיל מרדכי פחד (רד ע"ב).¹⁵

כוחו הכלכלי של יהודי החצר למן המאה השש-עשרה בכלל וכוחו של מייזל בפרט היה מעין משקל נגד לתביעות אסיפות המעמדות המקומיות. אלה ייצגו אינטרסים מקומיים, שבמסגרתם לא היה מקום ליהודים. טיפוח יהודי החצר כחלק מהמדיניות הקיסרית אכן נתקל בהתנגדות המעמדות ואנשי חצרו של הקיסר.¹⁶ הפחד שהוטל על השרים היה פחד הקיסר שהעניק למייזל הגנה ישירה.¹⁷

124, p. 1977. מלבד זאת, אפשר שמהר"ל הגיב כאן לשמועה שנפוצה כי מייזל מונה על ידי רודולף השני ליועץ קיסרי (השמועה צוטטה בספרו של מנשה בן ישראל תקוות ישראל), וראו: א' כהנא, 'תולדות הנדיב ר' מרדכי מייזל ז"ל בן דורו של מהר"ל מפראג', הצופה לחכמת ישראל, ט (התרפ"ה), עמ' 153.

14 כהנא, שם, עמ' 149-151. ציון זה יכול אולי להאיר באור שונה מן המקובל את פגישתו המפורסמת של מהר"ל עם רודולף השני ב-1592; אולי ניסה הקיסר לשכנע את מהר"ל להמיר את דתו ולזכות בקידום?

15 על פי אגדת אסתר (ח טו), למשל, הפחד שהטיל מרדכי אינו מוטל על קבוצה מוגדרת: 'מה המלך אימתו על כל הארץ כך היה מרדכי אימתו על כל הארץ' – 'אגדת אסתר', בתוך: ש' באבער (עורך), ספרי דאגדתא על מגילת אסתר, וילנה 1886.

16 F.L. Carsten, 'The Court Jews - A Prelude to Emancipation', *Leo Baeck Institute year Book* 1958, pp. 147, 149

17 ולראיה, מיד לאחר מותו של רודולף השני הופקע עושרו של מייזל מידי יורשיו על ידי פיליפ לאנג, פקידו הבכיר של הקיסר, למרות הפריווילגיה שניתנה למייזל בעניין זה מן הקיסר עצמו. הטענה הייתה כי מאחר שהיהודים הם 'עבדי האוצר' ומייזל מת ללא יורשים, הקיסר הוא

מהר"ל תיאר גם את מערכת יחסיו של מרדכי עם הקהילה היהודית. מערכת יחסים זאת לא הייתה פשוטה, אף על פי שמרדכי מייזל, על פי מהר"ל, הצליח לחיות בשלום עם הכול. מהר"ל ציין כי 'הבריות נחלקים לג' חלקים' (רכב ע"א). על ה'חשובים והם הסנהדרין [...] והם עיני העדה' היה רצוי, אף על פי ש'דרך החשובים שכל אחד רוצה להראות חשיבותו וכאלו הוא גדול יותר [...] כנגד סתם בני אדם שהם כלל האומה אמר דורש טוב לעמו [...] כי ראוי להטיב אל הכלל [...] ודובר שלום לכל זרעו הם הקטנים [...] כי הקטנים אין להם כח ולכך אין להם שלום מן בעלי זרוע' (רכב ע"א). מתיאור זה עולה אמנם המבנה הפנימי של הקהילה היהודית, אך גם עמדתו של מהר"ל ביחס למנהיגות היהודית: 'עיני העדה' הם החשובים, אך לא בכל עניין ובוודאי לא בכל הנוגע לקשר עם המלכות. לעניינים מסוימים רצויה, לדעת מהר"ל, התערבות של מנהיג חשוב קצת יותר: יהודי-החצר. מייזל ההיסטורי אכן ניסה לרצות את הכול: תמך בעניים ובתלמידים (וגם במהר"ל), הקים בתי-כנסת, בתי מדרש ובית חולים ושיפץ את רחוב היהודים ואת בית הקברות.¹⁸

חשוב לציין כי באותם פסוקים מתוך מגילת אסתר (י, ג; ט, כח) שעליהם בנה מהר"ל בפירושו את עיקר דמותו של מייזל השתמש לתיאור מעשיו של מייזל גם דוד גאנז.¹⁹ גאנז כתב, בפרפרזה על הפסוקים במגילה, כי מייזל היה 'ראש הנדיבים ואב לאביונים, הדורש טוב לעמו ורצוי לרוב אחיו, ראש המשביר [...] שיהיו נזכרים [ימי הפורים, אך גם מעשיו של מייזל] בכל עיר ועיר דוד ודוד משפחה ומשפחה, וזכרו לא יסוף מזרענו'.²⁰ מייזל נתפס אפוא גם כמי ש'זן ופרנס' את קהילת פראג. ספרי דברים פסקא כט

היורש היחיד. מעניין לציין כי יורשיו של מייזל ניהלו משפט נגד פיליפ לאנז בעניין זה ואף זכו בו. בארון (לעיל, הערה 8), עמ' 165-166; כהנא (לעיל, הערה 13), עמ' 153-154.

18 גם על מצבתו מצוינות אחדות מפעולותיו, כמו למשל: 'מדי שנה בשנה איזן ותיקן להוגי בתורה, והפיל פור הוא הגורל להשיא בתולות עניות', ראו: א' מונלש, כתובות מבית העלמין היהודי העתיק בפראג, ירושלים תשמ"ח, עמ' 265-266.

19 דוד גאנז (1541-1613) היה איש חוגו של מהר"ל ותלמידו ומי שכתב את ההיסטוריה היהודית והכללית עד ימיו, בחיבורו צמח דוד שיצא לאור בפראג ב-1592. אצל דוד גאנז עומד תיאורו של מייזל כמרדכי המקראי בניגוד לתיאור-פועלו של מרדכי אחר: מרדכי כ"ץ 'הנקרא מרדכי צמח [...] ראש השתדלנים אצל הקיסר' (פרדיננד הראשון) בעניין צו הגירוש; וראו: ד' גאנז, צמח דוד (ההדיר: מ' ברויאר), ירושלים תשמ"ג, עמ' 141. על שליחותו של מרדכי כ"ץ ראו גם: בארון (לעיל, הערה 8), עמ' 160.

20 גאנז, שם, עמ' 146.

נראה כי לא רק השם מרדכי היה מקור ההשראה לשימוש של מהר"ל בפסוקי המגילה אלא בעיקר דמותו ההיסטורית של מייזל, האיש שפעל רבות למען הקהילה בפראג. ניתן גם להניח כי זיהוי מייזל עם מרדכי שבמגילה היה ידוע ומוכר בקרב יהודי פראג.

נראה כי בדיון בקשר בין מרדכי לקהילה, התמודד מהר"ל עם דברי המדרש שבתלמוד הבבלי (מגילה, טז ע"ב), שבהם נמתחה ביקורת על מרדכי, שהתאוה לשולחן מלכים. דברים אלה הם גם תגובה, כך נראה, לביקורת שהושמעה נגד מרדכי מייזל בימיו. להגנתו של מרדכי טען מהר"ל כי 'רוב אחיו הבינו כי כל מעשיו נועדו להצלת נפשות (רכב ע"ב). מנקודת מבטו של מהר"ל, בעצם קיומו של היהודי-חצר מעין זה יש חשיבות רבה לכלל היהודי, וכתב: 'ולא תאמר בשביל שעלה לגדולה היה מתקרב למלך אחשוורוש ופורש מעמו' (רכב ע"ב), כלומר מרדכי פעל בשירות עמו.

מהר"ל לא התחמק גם מדיון בבעייתיות הכרוכה בהיות יהודי-החצר יהודי יחיד בחצר המלך, ובתלות שלו בקהילה. על כך עמד בפירושו לדברי מרדכי לאסתר (אסתר ד, יג-יד) 'אל תדמי בנפשך להמלט בית המלך מכל היהודים'. מהר"ל כתב ש'מאחר שהגזירה הוא על כלל ישראל א"כ הגזירה עליה גם כן [...] איך תוכל היא להמלט בשביל שהיא בבית המלך [...] ואין בית המלך מצילה [...] כי אדרבא כאשר היא בבית המלך היא יחידה ואין כוח היחיד כמו כוח הכלל' (קנב ע"א). הוא עוד הוסיף כי 'כמו שגזר עתה לאבד אותנו, ויהיה זה סבה להעביר אותך מן המלכות' (קנה ע"ב). הטיעון אמנם עולה בקנה אחד עם השקפתו הכוללת של מהר"ל על האחדות היהודית, אך יותר מזה נראה כי בדבריו משתקפת מציאות, שבה בלא העורף היהודי אין למלכות צורך גם ביחיד היהודי.²¹

21 מהר"ל יכול להיווכח בעצמו בחשיבות הארגון והליכוד היהודי הפנימי, בעיקר בהתיינות מול השלטונות. אלה ראו בקהילה היהודית בכלל מקור הכנסה וכלי להפגנת ריבונות השליט בבוהמיה בכלל ובפראג בפרט. R. Po-Chia-Hsia, 'The Jews and The Emperors', in: C.W. Ingrao (ed.) *State and Society in Early Modern Austria*, West-Lafayette Indiana, 1994, pp. 71-74, 77. לדבריה של זלמה שטרן, גורלו של יהודי-החצר, למרות הצלחתו, אכן נשאר תמיד זה של הקהילה והוא יכול לפחות להשתמש בניסיון שצבר ובקשריו כדי לקדם את האינטרס היהודי הכללי. שטרן (לעיל, הערה 8), עמ' 12-13.

המנהיגות היהודית הראויה

מהו אפוא מודל המנהיגות היהודית בגלות, מודל שיסודו במנהיגות משה במצרים ומימושו המאוחר יותר במנהיגותו של מרדכי (מייזל), על פי מהר"ל? המנהיג היהודי מקורב למלכות, אך שומר על יהדותו, גם במחיר עצירת קידומו האישי; הוא פועל למען הקהילה ברגעי משבר ובימים כתיקונם ואינו מתנתק ממנה; למרות מעמדו המועדף וקרבתו לשלטונות, הוא עושה ככל יכולתו כדי לדאוג לרווחת הקהילה; הוא אכן 'אישי'.

את הכינוי 'אישי' ניתן אולי להבין מתוך היידיש: מרדכי הוא 'מענטש', אבל המונח 'אישי', כך נראה, הוא גם המפתח להיררכייה ולסדר הארצי על פי מהר"ל. 'אישי', הסביר מהר"ל – המילה המגדירה אדם הנבדל במעלתו: האיש על פי מהר"ל הוא 'צורת האישה' (היא החומר).²² משה הוא 'צורת ישראל' וה' הוא 'צורה אחרונה לישראל' – 'אישי ישראל'.²³

על ידי שימוש במילה 'אישי' בנוגע למונח הפילוסופי 'צורה' הגדיר מהר"ל היררכייה ארצית (פטריאכלית) שבה המנהיג הוא 'צורת' הכלל והוא שקול כנגד הכלל. הוא כתב: 'שקול משה נגד כל ישראל [...] משה שקול נגד הכלל',²⁴ וגם: 'כי מרדכי הוא שלמות ישראל וצורתם' (קיא ע"ב).

חשוב לציין כי ההיררכייה הארצית הזו נכונה, על פי מהר"ל, לא רק לעם ישראל, אלא גם לשאר האומות. כל מלך שקול כנגד כלל האומה: 'כי המלך בעם נחשב כמו הכל'.²⁵ חשיבות המלכות, טען מהר"ל, היא בראש ובראשונה בביטוי שהיא נותנת

22 מהר"ל השתמש כאן במונחים פילוסופיים כפי שהם מופיעים אצל הרמב"ם, מורה נבוכים, א ז.

23 מהר"ל, באר הגולה, הבאר החמישי.

24 שם, שם.

25 מהר"ל, נתיבות עולם, נתיב העבודה, י. ראו גם: אור חדש, קלא ע"ב. בעניין זה יש להוסיף כי ל'כלל' בתפיסת מהר"ל בכלל יש סגולות שאין ל'פרט': 'האדם עצמו הפרטי עומד במדרגה התחתונה הוא העולם הזה השפל אבל מצד הכלל יש להם מעלה עליונה עד שמעלת הכלל מגיע עד העולם העליון כי הכלל יש לו מעלה נבדלת אלקית' (פו ע"א) ועוד כתב: 'כי המלך בעם נחשב כמו הכל, ומפני מדרגה זאת המלך קרוב אל השם יתברך בכל ולא תוכל לומר אצל המלך כמו אצל שאר בני אדם שיש להם קירוב אל השם יתברך מצד מה, רק כי מלכות דארעא

למהות האומה ובשמירה על מהות זו: 'המלכות שהוא ג"כ חשיבות [...] שע"י זה יש לו שם אשר לא נמחה' (סג ע"ב).²⁶

כאן המקום להזכיר כי המודל המדיני הכללי שהציע מהר"ל במסגרת פירושו למגילה היה מודל של אימפריה רב-לאומית, הנשלטת על ידי שליט ריכוזי המכיר בחירויות הדת של נתיניו. במסגרת מדינית מסוג זה יכולות להתקיים התארגנויות דתיות-לאומיות שונות, בכלל זה הקהילה היהודית. המנהיג היהודי במסגרת זו שווה לכל מנהיג אחר והוא מייצג את הכלל היהודי.²⁷

בעניין המנהיגות היהודית הדגיש מהר"ל לפני קהל קוראיו, כי המנהיג הוא המייצג את קהילתו בפני השלטון המרכזי – הוא למעשה הקהילה מנקודת מבטו של השליט. אך לא רק השלטונות, אלא בעיקר הקהילה צריכה להכיר במנהיגות מסוג זה ובחשיבותה לשמירה על קיומה ואחדותה של הקהילה בגלות. רק כך, על פי מהר"ל, יישמרו הסדר והשלום בעולם.

נראה כי על ידי הקבלת מאפייני מנהיגותו של מייזל למאפייני מנהיגותו של משה ניסה מהר"ל לקבוע את מקומו של מייזל כמנהיג יהודי בתוך ההיררכיה של סדר העולם הארצי ולתת לגיטימציה להנהגתו של יהודי-חצר כמנהיג הכלל היהודי בגלות במסגרת האימפריה הרב-לאומית.

כעין מלכותא דרקיע ולפיכך הוא קרוב אל השם יתברך בכל! מהר"ל, נתיבות עולם, נתיב העבודה, י.

26 נראה כי בדברים אלו התייחס מהר"ל אל כל אומות העולם – לכולן יש תכלית כלשהי של שלמות. שלמות יתרה היא זו של עם ישראל משום שיוכם, גם בגלות, אל מלך מלכי המלכים: 'כי תכלית השלמת האומות דברים גופנים כי האומות הם גופנים בעצמם ולכך כאשר הם מגיעים להשלמתם הם דבקים בגופניים לגמרי [...] אבל ישראל השלמתם הוא התורה האלקית כי כל אחד ואחד השלמתה לפי מה שהוא' (אור חדש, צג ע"ב).

27 בנוגע למשה הוא מצטט ממסכת זבחים קב כי משה מלך על שישים ריבוא בני ישראל במצרים (מהר"ל, גור אריה, שמות ד כ) ומוסיף כי המספר שישים ריבוא מייצג את העם במצרים, בני ישראל הם הכלל ומשה שקול כנגד הכלל.

משה כיהודי-חצר

כפי שכבר נאמר, הזיהוי בין משה למרדכי (מייזל) השפיע גם על האופן שבו בחן מהר"ל את מנהיגותו של משה במצרים ואת מערכת יחסיו עם פרעה. להלן כמה דוגמאות:

מהר"ל תיאר את פרעה כמי ששולט על כל 'המלכיות שהם מלכות האומות ושולט על כלם'.²⁸ לכל אומה משבעים האומות העולם, ציין מהר"ל, הייתה שפה משלה, מכאן ברור כי פרעה ידע לפחות שבעים שפות על מנת לשלוט באימפריה כולה. לפיכך ממלכתו של פרעה אינה עוד ממלכה סתם. על פי פרשנותו של מהר"ל גם ממלכה זו, כמו האימפריה ההבסבורגית, היא אימפריה רב-לאומית.

משה תואר כמקורב אל המלך ככל שהיה ניתן, כי הרי גדל בארמונו. אך גם קרבה זו הייתה מוגבלת.²⁹ כשהיה צריך להופיע לפני פרעה 'לא היה בא אליו עד שישלח פרעה אחריו'.³⁰ ולאחר שהודיע משה לפרעה על המכות שיוטלו על מצרים, לא יכול לפגוש את המלך כלל, עד שזה שלח אליו את עבדו. מידת הקרבה אל המלך מצד אחד והריחוק מן המלך מצד אחר חשובים להגדרת מנהיגותם של משה ומרדכי כאחד, וגם להגדרת מנהיגותו של כל יהודי-חצר. רק מערכת יחסים מסוג זה יכלה להבטיח, לדעת מהר"ל, את יכולתו של המנהיג לייצג נאמנה את קהילתו ו'לעמוד בפרץ'.

מלבד עמידתו של משה בפרץ ומאבקו בגזירות פרעה, הדגיש מהר"ל כי משה הוא זה שייצג את ייחודם של כלל בני ישראל לפני פרעה, והוא 'דרש טוב לעמו' גם בעמידה על ייחודו הדתי של העם. מהר"ל ציטט, למשל, את המדרש (שמות רבה א כח) ה'ה' במשא ומתן שניהל משה עם פרעה על הפסקת העבודה של בני ישראל בשבת, גם מבלי שידע עדיין שעל בני ישראל לשמור את השבת. רק מאוחר יותר התברר למשה ולעם ששמירת השבת היא ציווי, ואז 'היה משה שמח "במתנת חלקו" למפרע, מה שנתן לו פרעה את יום השבת, שקיימו אותו'.³¹

28 מהר"ל, חידושי אגדות, חלק שני- סוטה, עמ' עד-עה.

29 מהר"ל, נצח ישראל, פרק כו.

30 מהר"ל, גור אריה, שמות, י כט.

31 שם, שמות, א ז.

המציאות ההיסטורית שבה חי מהר"ל, זו שבהשראתה חיבר את פירושו למגילת אסתר, השפיעה, כך נראה, גם על פירושו לסיפור פעילותו הפוליטית של משה במצרים: הממלכה של פרעה נתפסה בעיני מהר"ל כאימפריה רב-לאומית ומשה פעל בה למעשה כיהודי-חצר, המייצג את קהילתו ודואג לה.